

E PORTAVA-LI HOM ·I· PALI D'AUR

PÈRDUA I SUPERVIVÈNCIA D'UN PRONOM
IMPERSONAL

ANNA BARTRA-KAUFMANN

UAB/IEC

anna.bartra@uab.cat

Keywords

indefinite pronouns, grammaticalization, formal features.

Paraules clau

pronoms indefinits, gramaticalització, trets formals.

Abstract

Many Romance and German languages have indefinite pronouns stemming from common nouns denoting the human being. These pronouns (Swedish *man*; German *man*; Abruzzese *nome*; French, *on*; Catalan *hom*; Old Spanish *omne*) may have a generic or an existential interpretation and therefore compete with other morphosyntactic resources to express impersonal meaning. Moreover, they exhibit an intriguing contrast. In some languages the indefinite pronoun has survived until present, whereas in others it disappeared around the XVIIth C. We concentrate on Catalan and we focalize on the grammaticalization of *hom*. We conclude that external factors such as the competition between impersonal structures and the speech traditions on the other have to be taken into account.

Resum

L'ús dels pronoms indefinits formats per gramaticalització dels noms que designen l'ésser humà és un recurs emprat en moltes llengües per denotar una referència indeterminada o impersonal amb interpretació semàntica existencial o genèrica (suec *man*; alemany *man*; abruzzès *nome*; francès, *on*; català *hom*; espanyol antic *omne*). Però la pervivència d'aquestes formes ha sofert una sort diversa. Defensem la hipòtesi que la pervivència o desaparició dels indefinits depèn dels seus trets formals, de la seva distribució sintàctica, de l'existència en la llengua d'estructures o unitats competidores i de qüestions externes com l'ús i les connotacions de registre. Ens centrarem en el català, tot focalitzant sobre el procés de gramaticalització de *hom*. Conclourem que la competició de *hom* amb altres estratègies de valor semàntic similar i la connotació de registre l'han convertit en una forma poc usual en la llengua col·loquial d'algunes zones.

1. ELS EQUIVALENTS ROMÀNICS I GERMÀNICS DE *HOM*: USOS I PERVIVÈNCIA

La utilització de formes gramaticalitzades dels noms que designen l'ésser humà és un recurs comú a moltes llengües per denotar una referència indeterminada, un valor existencial o genèric, generalment del subjecte. Els elements gramaticalitzats, categoritzats com a pronoms personals, sovint presenten lleus diferències fonètiques —i, consegüentment, ortogràfiques— amb la forma nominal originària.¹

En les llengües germàniques i escandinaves estan relacionats amb el nom *Mann*, designador del mascle de l'espècie humana. Té un ús freqüent com a subjecte en alemany, així com en yiddish, frisó, suec i altres:²

- (1) a. *Man* måste arbeta för att förtjäna uppehållet (Suec) Genèric
hom ha-de treballar per guanyar-se la vida
(Egerland 2003: 73)
- b. *Man* arbetade i tre månader för att lösa problemet (Suec) Existencial
hom treballà durant tres mesos per resoldre el problema
(Egerland 2003: 73)
- (2) Wenn *man* nicht aufpasst, erkältet *man* sich (Alemany) Genèric
si hom no va amb compte, refreda hom es
(Cabredo Hofherr 2008: 36)
- (3) Gestern hat *man* mir mein Rad geklaut (Alemany) Existencial
ahir ha hom a mi la meva bici robat
(Cabredo Hofherr 2008: 37)

1 Tractarem totes les grafies sense distinció, per tal com en cadascuna de les llengües tractades, així com en català, es tracta de variants gràfiques sense cap incidència en l'anàlisi. Reproduïrem els exemples tal com es troben en les bases de dades o els textos dels quals són extrets.

2 L'anglès recorre a *one* o *they* i només se'n troba un residu en l'expressió lexicalitzada *Oh, man!* generalment introduint una oració exclamativa, ja sigui com a expressió de contrarietat o d'eufòria.

- (4) *Men tor nisht blaybn in eygenem shtetl* (Yiddish) Existencial
hom pot no quedar en pròpia vila
(Cabredo Hofherr 2008: 47)
- (5) *Men leeft maar één keer* (Neerlandès) Genèric
hom viu només una vegada
(Cousseé i van der Auwera et al. 2012: 121)
- (6) *At men bûtenut wennet, kin men net sûnder auto* (Frisó occidental) Genèric
Quan hom al-camp viu, pot hom no sense cotxe
(Hoekstra 2010: 33)

En les llengües romàniques, els derivats del llatí *HOMO*, *HOMINEM* han tingut una evolució diversa. Cal dir que en llatí ja se'n troba l'ús genèric:

- (7) a. *non in solo pane vivit homo*
(*Vulgate*, Matt. 4)
- b. *... si tamen labor dici potest, ubi homo desiderium suum compleri videt*
(Peregr. *Aeth*, 13.1., *apud* Pinkster: 1172)

El francès és la llengua que l'ha mantingut amb més força, tant amb valor genèric (8a), com amb valor existencial (8c) o amb una interpretació que pot ser existencial o ambigua segons el context (8c):

- (8) a. *Quand on emprunte, on ne choisit pas*
(Dita popular, extreta de <https://cvc.cervantes.es/lengua/refranero/ficha.aspx?Par=58115&Lng=1> el 29/10/22 a les 11:06)
- b. *quand ma tante voulait faire un somme dans la journée, on disait qu'elle voulait «réfléchir».*
(Proust, *À la recherche du temps perdu*, I: 55)
- c. *Vous serez admis avec les personnes qui seront avec vous, mais on ne laisse pas entrer les chiens.*
(Proust, *À la recherche du temps perdu*, I: 210)

De fet, tal com assenyalen Company Company i Pozas-Loyo (2009: 1103) amb exemples de Meyer-Lübke (1890-1906:III.106-109), se'n troben ocurrències tant del nominal genèric com de la forma ja en camí de ser gramaticalitzada des de ben antic:

- (9) a. *de la queile chose doit l'om penseir*
(*Dialogues du pape Grégoire*, 27.18, loc. cit.)
- b. *bien i poet hoem veir*
(Charlesmagne, 442, loc. cit.)

També s'ha conservat en altres llengües romàniques com l'abruzzès (10) o el sard (11a/b):

- (10) A la Germanie *nome* magne' li patane
 A Alemanyà hom menja patates
 (Abruzzès, genèric, D'Alessandro i Alexiadou 2006: 193)³
- (11) a. *S'omine* est *omine* si fachtet su chi dever fachere
 l'home és home si fa el que ha de fer
 (Sard, existencial, genèric, D'Alessandro i Alexiadou (2006: 198)
- b. *Omu* nanta ki proiri
 hom diu que plourà
 (Sard, existencial, genèric, D'Alessandro i Alexiadou (2006: 199)

En altres llengües romàniques ha tingut una sort diversa. En italià conserva solament els valors semàntics i formals del llatí, tant com a SD genèric subjecte com amb funcions de complement:

- (12) a. *L'uomo* ha grandi capacità
 l'home té grans capacitats
 (d'Alessandro i Alexiadou 2006: 196)
- b. Il buco dell'ozono minaccia *l'uomo*
 el forat de l'ozó amenaça l'home
 (Ibid. 197)

En italià antic, igual que en català o castellà, apareix tant amb article com sense i, per tant, es presta a ambigüitat:

- (13) a. *L'uomo* non dee niente acquistare le dignità per la Gloria
 (*Tesoro* c346, Poletto 2019)
- b. Se alquanti di mala maniera usano malamente eloquenzia, non rimane
 pertanto che *ll'uomo* non debbia studiare in eloquenzia...
 (Brunetto Latini, *Rettorica*, p. 36, rr. 8-10, Salvi 2010)
- c. quando *uomo* truova la donnola nella via ...
 (*Novellino*, 32, rr 7-8, Salvi 2010)
- d. ... nulla cosa gli è incontro possente, /volendo prender *om* con lui battaglia
 (Dante, *Rime*, 4a, vv 13-14 Salvi 2010).

3 L'abruzzès de l'est també compta amb la forma (*l'*) *ommene*, que es diferencia de *nome* per les seves propietats sintàctiques i semàntiques i s'ha d'analitzar com un sintagma nominal. (Vg. D'Alessandro i Alexiadou: 2006).

- e. *quand'omo* è vinto da un suo migliore
(*Guido delle Colonne*, Migliorini: 106)⁴

La interpretació dels exemples de (12a, b) permet deduir que es tracta del nom *uomo* i que no és una forma gramaticalitzada; simplement el nom té una interpretació genèrica com a 'representant del gènere humà', mentre que els exemples de (12 c,d) ja s'interpretarien com a formes modernes.

També existí en occità antic, en funció de subjecte (14a), en els textos més arcaics precedit d'article (12b) i amb la possibilitat de tenir una interpretació en la qual s'inclou el parlant (12c):

- (14) a. aquella fazenda que om apella Massenal
(*Chartes* 377.7, Jensen 1994: 154)
- b. diz qe l'om laïntz la'n tir
(*Sainte Foi*, v. 220, Jensen: 155)
- c. a re no degr' om melhs fugir com mal senhoriu
(P. Vidal 25.17, Jensen 1994: 154)

Com en català antic, en una oració negativa pren el sentit de 'ningú', però aleshores en forma tònica:

- (15) meyllor vassal non vid ainz *hom*
(*Appel* 2.34, Jensen: 155)

La forma *omne* fou extensament usada en espanyol medieval. Amb valor genèric es pot interpretar el valor inclusiu de la primera i la segona persona (16a); amb valor existencial, equival a 'alguien', (16b):

- (16) a. ca non es virtud disponerse *omne* a peligro donde conoçidamente será ofendido τ non podrá ofender τ non es de rreprendeher nin deue ser auido por couarde el que en tal caso teme τ non se dispone al peligro
(Proverbios, apud Company Company i Pozas Loyo 2009: 1173)
- b. E otrosí mandamos que ningún iuramento que *omne* fiziere, quier por fuerça, o por miedo de su cuerpo, o de su auer perder non uala
(FR, 52.18, Company Company i Pozas Loyo 2009: 1174)

4 Segons aquest autor «since *uomo* has always borne its full meaning 'man', there is at no stage in Italian a complete grammaticalization, as in the case of the Fr. *on*. Un valor genèric, però certament no totalment gramaticalitat el trobem en els exemples de Fornaciari (1966: 242):

(i) Esser molto inclinati a far del bene è mestiere certamente il più degno che l'uomo possa esercitare (Manzoni, Fornaciari 1966: 242).

(ii) Confessando i proprii mali, quantumque palesi, l'uomo noce molte volte ancora alla stima, e quindi all'afetto che gli portano i suoi più cari (Leopardi, Fornaciari 1966: 246).

La forma *omne* cau en desús al segle xvi i ja no se'n troben ocurrencies a partir de la segona meitat del segle xvii. Company Company i Pozas-Loyo (2009: 1192) esmenten la hipòtesi de Kärde (1943:28) segons la qual el canvi de registre d'ús d'aquesta forma va contribuir a la seva desaparició. Mentre que a l'edat mitjana es troba en textos doctrinals i morals, a partir del segle xvi «*omne* començo a emplearse como una estrategia de encubrimiento del 'yo', puesta principalmente en boca de rufianes, gente baja, y, en ocasiones, estudiantes». Altres autors, com Brown (1931: 71-277) esmenten també factors com la competència amb altres estructures que serveixen per a expressar un subjecte indefinit o indeterminat. Per a Company Company i Pozas Loyo, la causa determinant va ser la propagació de l'ús de la forma *uno*.

2. HOM: UNA GRAMATICALITZACIÓ ANÒMALA?

2.1. La forma *hom* en català antic

Les formes derivades del cas nominatiu (*hom*) i l'acusatiu (*home*) del nom llatí *HOMO* donen lloc, respectivament, al pronom *hom* i al nom *home*. La funció de subjecte —la majoritària en totes les llengües— correspondria a l'etapa final del procés de gramaticalització, en què *hom* és un pronom indefinit amb valor impersonal (genèric o existencial), mentre que els usos amb altres funcions sintàctiques corresponen a estadis intermedis, en què la forma no està totalment gramaticalitzada.

- (17) a. A *hom* que ha begudas metzinas. Pren la sament de les leytugas e de les nous e pica -ho tot ensenps e da -le -n a menjar
(*Receptari*: 316).
- b. Aquella veu no semble ésser *de hom*, mas semble ésser de diable.
(*Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*: 103)
- c. mas en l' altre setgle haurà la volentat de *hom* peccador servitut
(Llull, *Meravelles*: IV - 76)
- d. car àvol *hom* no volria trovar nuyl temps milor de sí mateix per neguna manera.
(*Llibre del Consolat de Mar*: 141)

L'estructura sintàctica i la interpretació dels exemples de (17) permeten defensar que aquí *hom* és un nom indefinit inespecífic i no un pronom. A (17a) *hom* és indefinit inespecífic, però encapçala una oració de relatiu,

cosa que permet suposar, com veurem més endavant, una estructura amb un determinant —si més no silent. A més, els pronomes no admeten una oració relativa restrictiva com a complement, si no és en alguns casos molt marginals (GIEC, §27.2.1.a) lletra menuda). A (17b) el sintagma preposicional *de diable* de l'oració adversativa estableix un contrast amb el sintagma preposicional *de hom* de la primera oració, de manera que queda força clara la interpretació com a 'ésser humà' de *hom*. A (17c) la presència d'un modificador del nom ens revela la mateixa estructura. Igualment, a (17d) l'adjectiu àvol mostra clarament la categoria de *hom*.

Sembla, doncs, que en un primer estadi l'ús de *hom* com a nom indefinit inespecífic amb valor genèric es correspon amb els usos generals dels sintagmes nominals. Per això el seu ús no està limitat a la posició de subjecte, sinó que apareix amb altres funcions sintàctiques:

- (18) a. Com bona natura ajuda a l'*om* que sia virtuós
(*Dotzè del Crestià* (1a part, Vol. I): 256)
- b. adés mala, adés bona, adés *per hom*, adés *contra hom*
(*Scipió e Aníbal*: 35)
- c. Que mena *hom* a la vida eternal
(Evang., Palau, apud DCVB, sv. *hom*)

En català a la funció de complement sembla correspondre-li generalment el valor genèric, de forma coherent amb el valor primigeni del nom inespecífic.

Cal dir que en la llengua antiga perdurà llargament l'ús escarrit dels sintagmes nominals indefinits específics, principalment en contextos modalitzats i en comparacions, com a (19):

- (19) a. [S]i algú *fembra verge* per força corrumprà, hó la prena a muler, si ela hó els parens d' el[a] ho volran e li daran son exovar, hó li dó *marit* de sa valor.
(*Usatges*: 123)
- b. *Escut* és donat a *cavayler* per significar offici de cavayler, cor enaxí con l'escut met lo cavalier entre sí e son enamic, enaxí *cavayler* és lo mitgà qui és entre *rey* e son poble.
(*Cavalleria*: 203).

Més dubtosa és la interpretació categorial i semàntica quan *hom* apareix com a subjecte d'un verb en infinitiu, sovint enmig d'una perifrasa (20) o en una construcció de reestructuració, com les causatives (21) o en

exemples molt més moderns, com els que dona Coromines (22), per bé que en una posició postverbal (22):⁵

(20) Deu *hom* encara en aytal temps esquivar beure
(Agramunt 61a)

(21) e ladrunissi fa *hom* estar vergoyós devant les gents, e ladrunissi fa *hom*
meynsprear la gran libertat e misericòrdia de nostro senyor Déus
(Llull, *Doctrina*, 62)

(22) a. havent-se seguit la moda en les taules de compliment de no rentar-se *hom*
les mans antes de menjar
(Baró de Maldà, XIX) (Coromines, *DECat*, vii, 403b, sv. *hom*)
b. Alguna muntadeta lliscosa, amb perill *hom*, a errar el pas, d'anar d'anques
a terra
(Coromines, *DECat*, vii, 403b, sv. *hom*)

Cal interpretar aquests casos com a residus de la posició del subjecte (i, per tant, de l'assignació de cas nominatiu) en les oracions d'infinitiu. Llevat de l'exemple de (20), que tindria un equivalent amb una passiva pronominal amb *es*, en tots els altres casos la forma *hom* es podria suprimir; en aquestes construccions el subjecte buit de l'infinitiu tindria el mateix valor indefinit genèric, en no tenir antecedent (o controlador) en el context previ.

El fet de trobar-se sota l'abast de la negació facilita la interpretació genèrica de *hom* —és equivalent a l'indefinit negatiu *ningú*— i és un context que en propicia la gramaticalització:

(23) a. Jamés fo *hom* ne dona ne serà, que en aquest món la sua vida fos tota pura
en desplaers
(St. Vicent Ferrer, *Sermons*, Pàg. IV, 63, línia: 15)
b. e no és hom al món que li pusca avançar d'un pèl
(*Curial*, 223)
c. molts accidents dels quals *hom* no-s pot guardar
(*Curial*, 85)
d. que no-ls poria *hom* comptar
(*Curial*, 90)

5 En la llengua molt primerenca *hom* té ocasionalment una interpretació plural:

(i) Et de ipsa conveniencia jamdicta es sos *hom* Mir Guillelm de Ramonno comite, que lo
·í atenda per fed esters engan a lui et suo filio (*Acords feudals* 2, p. 68, l. 8)

(ii) a la rocha on tuit seen davant molt *hom* (*Reconeixement de deutes a Pere Canet*, p. 106, l. 29)

A més dels contextos negatius, altres contextos propicis a l'activació del valor genèric són les oracions condicionals (24a), el fet d'estar sota l'abast d'un quantificador universal (24b), les oracions de relatiu sense antecedent (24c), la interrogació (24d), la presència de perífrasis modals (24e, f):

- (24) a. si trobaria *om* neguna dona qui la entesés
(Filla, 40)
- b. Tot so que *hom* fa, veu lo bon àngel, que no-s partex d'om on que om vaya.
(Llull, *Doctrina* 2:275)
- c. car gran alleujament és de la pena haver a qui diga *hom* les sues passions
(*Curial*: 92)
- d. ¿que pot *hom* mirar sinó vanitats e follies e coses de poca durada?
(*Curial*: 281)
- e. E per ço deu *hom* fer ço que és segons l' usatge
(*Usatges de Barcelona*, Pàg. 159, linia: 15)
- f. mas de Déu no ·s pot *hom* apelar
(*Vides*, 26)

2.2. LA GRAMATICALITZACIÓ DE HOM

2.2.1. La gramaticalització de *hom* i els usos escarits de *hom(e)*

Com s'ha dit, el pronom *hom* prové de la forma de nominatiu, per tant, tindria exclusivament la funció de subjecte, i el nom *home* prové de la forma de l'acusatiu. Per tant, la funció sintàctica és una de les proves clau per determinar si ens trobem davant d'una categoria o una altra. Una altra de les proves indicadores del procés de gramaticalització del pronom és la presència d'un article —definit o indefinit. Segons Coromines (DCELC 802a, sv. *Home*) la distinció *om* /*ome* es manté fins al segle XIII, tal com mostren exemples com els de (25):

- (25) a. Aicel *hom* enquer pad e la segueix qui no fa mal ne don
(*Homilies Org.*, apud DCELC, 801b)
- b. pres *l'ome* e l'aver
(Doc. segle XII, *ibid.*)

També segons Coromines, tot i que en el segle XIV «la distinció flexiva ja estava abolida» el fet trobar en Llull «casos de *home* en nominatiu i fins de *hom* complement, com a (26) és, malgrat tot, fruit de la descurança dels

copistes en escriure les formes perquè que Llull, segons Coromines, hauria escrit les formes a l'inrevés:

- (26) demanà-li si coneixia que ell fos *hom*; e lo fill respòs que per lo libre coneixia que era *hom*

(Ag.I, 19, apud DCELC, 802a)

Amb tot, les dades mostren una situació més complexa del que es podria esperar. I la hipòtesi és que això és així a causa de la confluència de diversos factors. En contextos de valor genèric o de tipus (*kind*) es manté durant bona part de l'Edat Mitjana l'ús dels noms sense determinant indefinit:

- (27) a. Si *cavaller* o *prohom* o qualche altre habitador de la ciutat se tem que *alcun cavaller* o *altre hom habitador de la ciutat o del regne de València* o encara estrayn, li faça mal en sa persona o en sos béns

(Furs: R. 133 F. 13: 1).

- b. [63] Ladre, robador manifest, heretges, sodomita, talador de nuyt de vinyes, d'orts e de camps, liurament pusquen ésser preses per tot hom sens manament de la cort, e que sien menats a la cort e liurats. [1.7.1]

(Furs, versió en línia a

<https://www.jaumeprimer.uji.es/cgi-bin/fursv/1238-71.pdf>).

- c. *Marit* que lexa usdefruit a ssa muller en les sues coses

(*Tortosa*: 276)

- d. renunciaren al fur dient que *bèsties* ni *cavalgaduras* que sien peyorades a *cavaller* ni a *hom* honrat

(*Cocentaina* II: 880)

Aquest fet, juntament amb la fluctuació en les formes procedents del nominatiu o de l'acusatiu ja esmentada, fa que la forma *hom* (amb qualsevol grafia) es pugui trobar tant en funció de subjecte (28a) com —més escassa— amb funcions de complement (28b, c), precedida o no d'article (28d) i amb significat de 'home', 'persona' (28e) o de pronom indefinit.⁶

6 Martí i Castell (1981: 20-22) també esmenta l'aparent fluctuació entre el valor nominal i el valor pronominal, així com en les funcions de subjecte i objecte en Llull. Martí i Castell reserva *hom* als casos de subjecte (i) i considera que les funcions de complement directe (ii), de complement indirecte (iii), regit de preposició (iv) o acompanyat d'adjectiu o de determinant (v) són noms.

(i) per so car *hom* se confessa (57.17)

(ii) e los clergues amonesten hom e demostren les bones obres (57,18)

(iii) e alevará a hom falcies e engans (203, 6)

(iv) o be que ha rebut d'hom (203, 12)

(v) ni null hom no la pot haver (220, 11)

- (28) a. ne podia *hom* encare be presumir que fos mort
(Metge, 1373, apud, Par 1923: §345, p.115)
- b. ne arts ne nul·les coses no poden a *hom* ajudar
(Llull, *Doctrina*, 89)
- c. que pusquen enduir *hom* a bones obres
(Llull, *Doctrina* 2: 276)
- d. devem veure qual deu ésser la petició e demanda de l'hom just
(Sant Vicenç Ferrer, *Sermons*: 104)
- e. quan la oració de l'hom just és devota
(Sant Vicenç Ferrer, *Sermons*: 103)

En paraules de Par (1923, §129, p. 44):

«Lo llatí vulgar esmerça cada cop més lo singular universal 'homo' en lloc del plural 'homines' en guisa qu'en lloch de 'homines legunt' feya 'homo legit'. L'expansió d'aquesta construcció li féu resisitir l'adopció de l'article, y resultà que 'hom llegeix' (primitivament ab lo sentit de 'los homens llegexen') esdevingué equivalent al modern 'se llegeix'. Ço és, que 'hom' perdé sa significança propia pera difuminarse en la general d'un ens gramatical indefinit. Y com sigui que, d'altra part, lo substantiu 'home' se derivà de 'hominem', no és sorprenent qu'en Metge y altres clàssichs catalans veyem un penjant decidit, anch que per ço que fa a nostre autor no absolut, a distingir lo substantiu 'home' del indefinit 'hom'.

Lo mester sintàctic capdal d'aquest es com a subjecte de la proposició (§345): 'no deu *hom* comanar tots sos fets a fortuna (1310).»

En els textos més tardans tendeix a prevaldre ja la forma pronominal, però en una mateixa obra coexisteixen la forma pronominal indefinida genèrica i el nom genèric, com en aquests dos exemples del *Curial*:

- (29) a. ¿què pot *hom* mirar sinó vanitats e follies e coses de poca durada?
(*Curial*: 281).
- b. car la fi ells no podien saber ne *hom* del món
(*Curial*: 236)

En resum, l'aparent vacil·lació en les funcions de *hom* i la coexistència o no amb l'article en català antic és el resultat de la interacció d'una sèrie de factors, que resumim a (30)

- (30) a. La proximitat fonètica entre el nom i el pronom.
- b. La manca d'article indefinit en els noms genèrics (indefinites inespecífics, noms que designen tipus, etc.).
- c. La pèrdua de la distinció casual.

2.2.2. Aspectes de la gramaticalització de *hom*

La gramaticalització és el procés per mitjà del qual un element lèxic esdevé una categoria funcional o gramatical. Així ho definí Meillet:

L'affaiblissement du sens et l'affaiblissement de la forme des mots accessoires vont de pair; quand l'un et l'autre sont assez avancés, le mot accessoire peut finir par ne plus être qu'un élément privé de sens propre, joint à un mot principal pour en marquer le rôle grammatical. Le changement d'un mot en élément grammatical est accompli. (Meillet, 1912: 139).

En el marc de la gramàtica generativa formal la definició és conceptualment idèntica a la de Meillet, per bé que no fa referència a l'afebliment fonològic:

- (31) grammaticalization involves the creation of new functional material, either through the reanalysis of existing functional material or through the reanalysis of lexical material.

(Roberts i Roussou 2003:2)

En la bibliografia hi ha poques referències explícites a la gramaticalització de *hom*, per bé que tothom dona per establert que és el resultat de tal procés. Com a excepció citem la frase de Coromines al DCELC (sv. HOM p. 803.1): «*Un hom* està, doncs, tan gramaticalitzat com el mateix *hom*». Si seguim Roberts i Roussou (2003) i la tradició filològica que hem esmentat caldrà veure quins són els passos que ha seguit el nom nominatiu HOMO llatí fins arribar a ser el pronom indefinit inespecífic *hom*.⁷ Fem ara una brau referència a la gramaticalització dels articles i pronoms definits per establir una comparació amb el procés que segeix *hom*.

Assumim l'anàlisi clàssica de Roberts i Roussou (2003), Ledgeway (2011), van Gelderen (2011), Giusti (2002), Batllori i Roca (2000), entre altres, segons la qual la creació de l'article definit i dels pronoms definits és el resultat de la gramaticalització del demostratiu llatí ILLE. El demostratiu perd el valor locatiu o dític i conserva solament el valor de definitud o ancoratge discursiu. L'últim estadi d'aquest procés es trobaria reflectit en els usos expletius de l'article (*el lleó no és un animal tan agressiu com la lleona; els lingüistes sempre busquen tres peus als gats*). Fent una descripció

⁷ Un aspecte important que no podem abordar aquí per raons d'espai és la relació entre les propietats aspectuals del predicat, tant l'aspecte intern com l'aspecte gramatical, i la distribució, la interpretació i l'evolució de *hom*. Ens centrarem exclusivament en l'estructura interna del sintagma nominal en el qual s'ubica *homo* i en la funció d'aquest sintagma en l'oració.

formal d'aquest procés, suposem que en totes les llengües —tinguin o no un exponent morfofonològic en forma d'article o afíx— la categoria funcional supranominal D possibilita que el nominal pugui funcionar com un argument. Els trets formals d'aquesta categoria requereixen la inserció (o elevació) a la posició d'especificador d'un Demonstratiu o d'un nom propi. El demostratiu gramaticalitzat és un exponent fonològic de la definitud de D, raó per la qual ocupa la posició de nucli de SD. Seguint Batllori i Roca (2000) i Giusti (2002) el procés es pot representar com a (32), on també es reflecteix el fet que el resultat de la gramaticalització és, d'acord amb Van Gelderen (2004, 2011) més econòmic, perquè estalvia relacions de concordança a distància o trasllats:⁸

- (32) [_{SD} D [_{SDem} Dem [... [Poss] ... [SN] ...]]
- ↑

La formació del pronom *hom* segueix un procés lleugerament diferent. Des d'una època molt primerenca la forma *hom* sembla ja totalment gramaticalitzada i es diferencia del nom corresponent *home*, com hem vist.⁹ Derivat d'una forma nominativa, és indefinit i inespecífic i concorda en masculí singular:

- (33) Hom torna molt {cansat/*cansada/*cansats/*cansades} de la feina

Tot i la pèrdua del sistema casual del llatí, *hom* conserva un tret de Cas abstracte que es valida en la posició de subjecte mitjançant la concordança. En aquest sentit, només es diferencia del seu antecessor llatí per la categoria gramatical. La justificació que *hom* és un pronom en català contemporani prové del fet que no porta article (definit) i de la seva interpretació indefinida i inespecífica, genèrica o existencial. A més, la gramaticalització

8 Als efectes de l'argumentació actual, la posició exacta del demostratiu és irrellevant. En qualsevol cas, la gramaticalització seguiria la línia indicada per la fletxa.

9 Segons Martí i Castell als *Usatges de Barcelona* ja està completament gramaticalitzat i només es diferencien els dos elements pel valor semàntic: *hom* té un sentit genèric i *home*, un sentit concret; a través d'aquesta oposició, *hom* adquireix la funció pronominal: *no l'a hom retengut* (5,14), *li don hom .x. sous* (12, 10-11). (Martí i Castell. 2002: 65).

de HOMO està estretament lligada a la de l'article indefinit, el qual, com s'ha vist, apareix molt més tardanament que el definit.^{10,11}

La forma HOMO no pateix un procés d'afebliment o desgast fonològic (*phonological attrition*); no esdevé àtona, no esdevé un clític ni molt menys un afix flexiu. Pel que respecta a la semàntica, tampoc no es poden detectar els canvis sistemàtics associats a la gramaticalització, atès que el significat pràcticament es manté idèntic al del seu ètim. Lehmann (2002: 120 sg.) assenyala altres propietats dels elements gramaticalitzats, els quals en el nostre cas tampoc no es compleixen. Unes d'aquestes propietats són l'obligatorietat i la paradigmaticització. Els elements gramaticalitzats acostumen a ser obligatoris en els contextos per als quals han esdevingut categories gramaticals i passen a formar part normalment d'un paradigma amb elements de la mateixa categoria. Això porta associat que perden les condicions contextuais o discursives que van afavorir o determinar-ne la gramaticalització. Observem que cap d'aquestes propietats no s'acompleix en el cas de *hom*. És un element tònic que no ha cliticitzat, no ha perdut totalment el significat i no apareix de forma obligatòria quan es donen les condicions gramaticals, per exemple una oració amb aspecte habitual i sense referència específica del subjecte. Solament es diferencia del nom paral·lel pel fet que no admet cap tipus de flexió, ni de gènere, ni de nombre. A diferència dels altres pronoms personals, però, sembla tenir un tret abstracte formal de nominatiu que l'habilita per fer de subjecte. Quan no fa de subjecte requereix una preposició, la qual seria l'assignadora de cas abstracte.

Presentem a continuació les hipòtesis de partença per establir la gramaticalització de *hom*.

En primer lloc, suposem que D és el lloc on es codifica la definitud o indefinitud del nominal (Abney 1987) i que permet que un nominal

10 «Contrary to the early emergence and grammaticalization of the definite article [...], the indefinite article emerges much later in Romance and its usage does not become systematic in most varieties until around the fourteenth century.» (Ledgeway, 2012: 85).

11 Heine i Kuteva (2006: 104-105), seguint Heine (1997: 70 sgts) estableixen cinc estadis en la gramaticalització de l'article indefinit:

(i) numeral > presentacional > indefinit específic > indefinit inespecífic > generalitzat.

sigui argumental (Longobardi 1994). Un nom propi pujaria a D —o hi establiria una relació de concordança abstracta.¹²

Suposem també que la naturalesa de la relació entre D i el SN és diferent en les llengües amb articles i en les llengües sense article. En l'esperit d'Espinal i Cyrino (2021a/b), que segueixen Heim (2011), considerem que en aquestes darreres els nominals són indefinits i esdevenen definits per la inserció d'un sintagma a l'especificador de SD, per exemple un demostratiu o un quantificador definit. En el cas de les llengües amb article, al contrari, considerem amb les autores esmentades que l'opció no marcada és que els nominals siguin definits i que la indefinitud s'assoleix mitjançant la presència d'un operador.

En tercer lloc, suposem, seguint Fenger (2018), que el cas Nominatiu és el cas no marcat per als elements que no tenen trets *fi* i no poden establir una relació de concordança, com és el cas de *hom* (existencial). Per això la funció de *hom* és la de subjecte, llevat dels casos ja esmentats en què està seleccionat per una preposició.

L'evolució de la forma *hom* combina gramaticalització i lexicalització (Moreno Cabrera 1998). L'estadi del nom *HOMO*_{NOMINATIVU} en llatí correspondria a (34a). La introducció de l'article definit un cop acabat el procés de gramaticalització del demostratiu, correspondria a (34b). En aquest estadi el valor genèric s'hauria d'introduir contextualment, ja sigui mitjançant una oració de relatiu, el mode verbal de l'oració, etc., cal suposar que activats per un operador de genericitat, explícit o implícit. És l'estructura que correspondria al nom *ome* amb valor genèric. A (34c) representem l'estructura de la forma *hom* ja pronominalitzada en català antic. Notem que el valor genèric o existencial s'obté mitjançant un operador buit adjuntat a SD que lliga la indefinitud de D. Fem la hipòtesi que amb la generalització de l'article indefinit —com és sabut, posterior a la de l'article definit— la posició d'aquest operador d'indefinitud és ocupada per l'article indefinit en el cas dels noms, i per *hom* pronominalitzat, com es representa a (34d).

12 De la mateixa forma es comportarien en les llengües romàniques antigues els nominals abstractes que denoten virtuts (*honor*), pecats (*luxúria*) o lloc abstractes únics (*paradís*, *infern*).

- (34) a. $[_{SD} [_{D+def}] [_{SN} [_n \text{HOMO}]]]]$
 b. $[_{SD} [_{D+def} \text{el}] [_{SN} [_n \text{hom}(e)]]]]$
 c. $[_{SD} [_{SD} \text{OP} [_{SD} [_{D-def} \text{hom}] [_{SN} [\emptyset]]]]]^{13}$
 d. $[_{SD} [_{SD} \text{hom} [_{SD} [_{D-def}]]]]$

La introducció de l'article definit a la forma moderna *un hom* permet pensar en un altre estadi en l'evolució. Amb l'article indefinit la interpretació més general i preferent és la inclusiva de primera persona, com les seves homòlogues del castellà tardomedieval i del francès contemporani. En alguns parlars, com el Rossellonès, l'article apareix fusionat i proclític sobre *hom*, tal com hem vista a la secció 1 que és el cas d'algunes llengües de la península italiana com l'abruzzès:

- (35) a. Havia pogut la vespra i 'n *hom* llisava, Saisset, *Countas* 15, apud *DCVB*
 b. *N'hom* repara les estovalles
 (Pons:52; apud Gómez 2011: 210)
 c. *N'hom* ou frases que s'entrelliguen
 (Pons: 56; apud Gómez 2011: 210)
 d. Quan *n'hom* s'en va i *n'hom* torna (...) cal abraçar tota la família
 (Pons: 88; apud Gómez 2011: 210)

Cal notar, a més, que en aquest dialecte la forma (*n'*)*hom* és ben viva i pertany al registre col·loquial, a diferència del que ocorre a la resta del domini (Gómez 2011).

En aquest darrer estadi l'article indefinit s'insereix per sobre del SD per reforçar el valor inespecífic:

- (36) $[_{SQ} [_Q \text{un} [_{SD} \text{hom} [_{SD} [_{D-def}]]]]]]$

Amb tot, la identitat de trets formals entre *un* i *hom* fa que sigui totalment redundant (o epletiu).

3. A MANERA DE CONCLUSIÓ: LA NATURALESA I EL DESTÍ FINAL DE *HOM*

En definitiva, el procés de gramaticalització de *hom* l'ha convertit en un element relativament anòmal dins del paradigma de pronoms personals del

13 A (34c) mantenim la posició de SN buida per mostrar el procés de gramaticalització, però seguint una anàlisi que es remunta a Postal (1966), el pronom és equivalent a tot el SD.

català. A diferència dels pronoms forts, no pot ser referencial, no té marques de trets *fi* (gènere i nombre), no es pot coordinar (**Hom i molta altra gent ens podem nerviosos*). A diferència dels pronoms clítics, però, no és clític, té accent de mot, no forma grups de pronoms, no ha de ser adjacent al verb.

Ateses aquestes propietats, seguint Cardinaletti i Starke (1999), considerem que *hom* és un pronom dèbil, un tipus d'entitat que es troba a mig camí entre les formes pronominals plenes i els clítics.¹⁴ Per això pot associar-se amb l'article indefinit *un* fins al punt de fusionar-s'hi en rossellonès (*n'hom*) i amb el quantificador universal *tot* a *tothom*.

L'ús d'*hom* en català contemporani és, com s'ha dit, molt desigual en els diferents parlars. La *GIEC* considera que «és propi dels registres més formals» (§ 17.4.1.d)). Com ocorre amb altres construccions o elements que pertanyen al registre formal, els parlants en tenen competència passiva.

Considerant la sort que han tingut els derivats de *HOMO* en les llengües romàniques s'observa que totes les llengües que permeten l'omissió del subjecte l'han perdut en major o menor mesura, essent el català potser la que l'ha conservat més. La llengua en la qual és viu amb totes les interpretacions, la genèrica, l'existencial i la inclusiva de primera persona és una llengua de subjecte obligatori, el francès, que no té construccions impersonals reflexives. Les altres llengües (italià, castellà i català) han preferit les construccions amb *un(o)* o les construccions reflexives amb *se* —deixant de banda les passives perifràstiques, també poc usades en els registres col·loquials en castellà i català i les construccions molt col·loquials de segona persona.

Quines propietats tenen les construccions amb *un(o)* i les oracions pronominals amb *se*? Observem-ne una aproximació a la taula 1.

En aquesta taula descriptiva, forçosament simplificadora, es pot observar que les estructures que han desplaçat *hom* són les menys marcades, preferentment les construccions amb *se*. A més, *un* té l'avantatge de la flexió de gènere, que permet la concordança en femení quan el discurs ho requereix. A la competició de trets formals cal afegir-hi el fet que *hom* ha estat associat de fa segles a registres formals en moltes àrees del

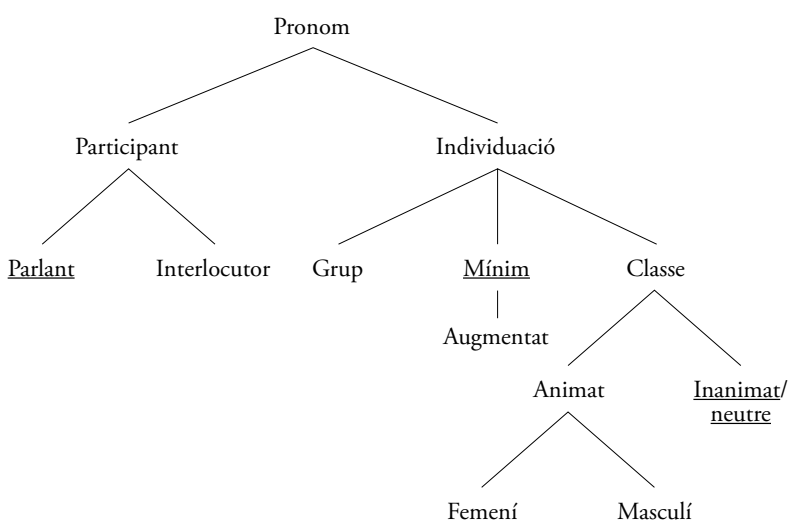
¹⁴ Traduïm *weak* per «dèbil» i no feble, per no entrar en conflicte amb la denominació tradicional dels pronoms clítics, tal com també fan Cardinaletti i Starke.

territori de la llengua, cosa que el bandeja dels usos col·loquials, mentre que les construccions amb *se* apareixen en tots dels registres des dels inicis de la llengua.

Taula 1. Propietats de les estructures en competició

	hom	se	un
Clític	-	+	-
Inclusiu 1	+	-	+
Existencial	+	-	+
Genèric	+	+	+
Gènere	-fem	-	±fem
Subjecte	+	Ø	+
Complement	±	Ø	±

En el marc de la jerarquia de trets de les expressions referencials o pronoms de Harley i Ritter (2002), es podria observar que *hom* i els seus homòlegs han evolucionat des d'una forma masculina singular a designar una classe; d'aquí a una individuació genèrica per acabar incloent el parlant, per ser el tret més prominent.

Hem fet una aproximació a la gramaticalització de la forma *hom*, que competeix en català antic amb l'ús indefinit i inespecífic del nom *home* i, en la llengua moderna amb les construccions pronominals i les construccions amb *un*. Deixem, però, per a recerca futura, una anàlisi detallada de la pervivència d'aquest pronom en les diverses àrees geogràfiques del català, dels seus valors inclusiu i de la relació amb el predicat oracional.

AGRAÏMENTS

Agraïxo a les editores la invitació a participar en aquest volum. Part d'aquest treball es va fer amb l'ajut del Projecte FFI2017-87140-C4-1-P *Redes de variación microparamétricas en las lenguas románicas*.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Bartra, Anna i M. Carmen Picallo. 2011. ¿Puede haber competencia entre gramáticas en la mente de los hablantes?, dins Escandell Vidal, M. Victoria, Manuel Leonetti i Cristina Sánchez López (eds.), *60 problemas de gramática dedicados a Ignacio Bosque*: 176-182. Madrid, Akal.
- Batlloori, Montserrat. 1998. La impersonalización en español medieval: recursos formales y semánticos. Dins G. García Turza, F. González Bachiller i J. Mangado Martínez (eds.), *Actas del IV Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*: 381-393. Logroño: Universidad de la Rioja-Gobierno de la Rioja.
- Batlloori, Montse i Francesc Roca. 2000. The value of Definite Determiners from Old Spanish. A Susan Pintzuk, George Tsoulas and Anthony Warner (eds.) *Diachronic Syntax. Models and Mechanism*: 241-255. Oxford, Oxford University Press.
- Brown, Charles B. 1931. The disappearance of the indefinite *hombre* from Spanish. *Language*, 7.4: 265-277.
- Cabredo Hoffherr, Patricia. 2008. Les pronoms impersonnels humains: syntaxe et interprétation. *Modèles linguistiques*, 57: 35-55.

- Cardinaletti, Anna i Starke, Michal. 1999. The typology of structural deficiency. A Henk van Riemsdijk (ed.). *Clitics in the languages of Europe*: 145-233. Berlin / New York, Mouton, de Gruyter.
- Company Company, Concepción i Julia Pozas Loyo. 2009. Los indefinidos compuestos y los pronombres genérico-impersonales *omne* y *uno*. A Concepción Company Company (directora), *Sintaxis històrica de la lengua espanyola. Segunda parte: La frase nominal*, 2: 1073-1219. México: Universidad Nacional Autónoma de México, Fondo de Cultura econòmica.
- Coromines, Joan. 1980. *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. Amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner. Barcelona, Curial i La Caixa.
- Coussé, Evie i Johan van der Auwera. 2012. Human impersonal pronouns in Swedish and Dutch. A contrastive study of *man* and *men*. *Languages in contrast*, 12.2: 121-138
- d'Alessandro, Roberta i Artemis Alexiadou. 2002. Inclusive and exclusive impersonal pronouns: A Feature-Geometrical analysis. *Rivista di Grammatica Generativa*, 27: 31-44.
- d'Alessandro, Roberta i Artemis Alexiadou. 2006. The syntax of indefinite pronoun *nome*. *Probus*, 18: 189-218.
- Egerland, Verner. 2003. Impersonal man and Aspect in Swedish. *University of Venice Working Papers in Linguistics*, 13: 73-90.
- Espinal, Maria Teresa i Sonia Cyrino. 2021a. The status of *de* in Romance indefinides, partitives and pseudopartitives. *Studia Linguistica. A Journal of General Linguistics*: 1-45.
- Espinal, Maria Teresa i Sonia Cyrino. 2021b. A syntactically-driven approach to indefiniteness, specificity and anti-specificity in Romance. *Journal Linguistics*: 1-36.
- Fenger, Paula. 2018. How impersonal does *one* get? A study of *man*-pronouns in Germanic. *Journal of Comparative German Linguistics*, 21: 291-325.
- Fischer, Olga i Frederike C. Van der Leek. 1983. The Demise of the Old English Impersonal Construction. *Journal of Linguistics*, 19.2: 337-368.

- Fornaciari, Raffaello. 1884. *Sintassi italiana dell'uso modern*. Presentazione di Giovanni Nencioni. Reproducció facsímil, Firenze, Sansoni, 1974.
- Giusti, Giuliana. 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. A Guglielmo Cinque i Gianpaolo Salvi (eds.) *Current Studies in Italian Syntax: Essays Offered to Lorenzo Renzi*: 157-171. Amsterdam, North-Holland.
- Giusti, Giuliana. 2002. The functional structure of noun phrases: A bare structure approach. A Guglielmo Cinque (ed.). *Functional Structure in DP and IP*: 54-90. Oxford, Oxford University Press.
- Gómez Durán, Gemma. 2011. *Gramàtica del català rossellonès*. Tesi doctoral, UAB. Publicada 2016 a Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Cito per la versió PDF de la TD, disponible a <https://ddd.uab.cat/record/103704?ln=ca>
- Harley, Heidi i Elisabeth Ritter. 2002. Person and number in pronouns: a feature-geometric analysis. *Language*, 78.3: 482-526.
- Heine, Bernd i Tania Kuteva. 2006. *The Changing Languages of Europe*. Oxford, Oxford University Press.
- Hoekstra, Jarich. 2010. On the impersonal pronoun *men* in Modern West Frisian. *Journal of Comparative German Linguistics*, 13: 31-59.
- Jensen, Frede. 1994. *Syntaxe de l'ancien occitan*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Kärde, Sven. 1943. *Quelques manières d'exprimer l'idée d'un sujet indéterminé ou general en espagnol*. TD inèdita. Upsala: Universitat d'Upsala.
- Ledgeway, Adam. 2011. Syntactic and morphosyntactic typology and change. A Martin Maiden, John Charles Smith and Adam ledgeway (eds.) *The Cambridge History of the Romance Languages. Volume I: Structures*: 382-471. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ledgeway, Adam. 2012. *From latin to Romance. Morphosyntactic Typology and Change*. Oxford, Oxford University Press.
- Lehmann, Chrisitan. 2002. Thoughts on grammaticalization. 2nd. revised Edition. ASSidUE. *Arbeitspapiere des Seminars für Sprachwissenschaft der Universität Erfurt*, 9. Erfurt, Seminar für Sprachwissenschaft der Universität.

- Martí i Castell, Joan. 1981. *El català medieval. La llengua de Ramon Llull*. Barcelona, Indesinenter.
- Martí i Castell, Joan. 2002. *Estudi lingüístic dels Usatges de Barcelona. El codi lingüístic a mitjan segle XII*. Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Textos i Estudis de Cultura Catalana, 86].
- Meillet, Antoine. 1912. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia*, 6.12.
- Migliorini, Bruno. 1966. *The Italian Language*. Abridged and recast by T. Gwynfor Griffith. London: Faber and Faber.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (1998). On the relationships between grammaticalization and lexicalization. A Anna Giacalone-Ramat i Paul J. Hopper (eds.). *The Limits of Grammaticalization*: 211-227. Amsterdam, John Benjamins.
- Pinkster, Harm. 2015. *The Oxford Latin Syntax. Volume I. The Simple Clause*. Oxford: Oxford University Press.
- Postal, Paul. 1966. On So-Called «Pronouns» in English. On So-Called «Pronouns» in English. A Francis P. Dinneen (ed.), *Report of the Seventeenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*: 177-206. Washington, DC: Georgetown University Press, 1966. [També a David A. Reibel and Sanford A. Schane (eds.), *Modern Studies in English*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1969, pp. 201-224.]
- Prince, Ellen F. 2006. Impersonal pronouns in French and Yiddish. Semantic reference vs. discourse reference. A Betty J. Birner i Gregory Ward (eds.), *Drawing the Bopundaries in Meaning. Neo-Gricean studies in pragmatics and semantics in honor of Laurence R. Horn*: 295-317. Amsterdam: John Benjamins.
- Proust, Marcel. 1987. *À la recherche du temps perdu. I Du côté de chez Swann*. Paris: Gallimard.
- Roberts, Ian i Anna Roussou. 2003. *Syntactic change. A minimalist approach to grammaticalization*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stark, Elisabeth. 2007. Gender, number, and indefinite articles: About the 'typological inconsistency' of Italian. A Elisabeth Stark, Elisabeth Leiss

- i Werner Abraham (eds.), *Nominal Determination. Typology, context constraints, and historical emergence*: 49-71. Amsterdam, John Benjamins.
- van Gelderen, Elly. 2004. *Grammaticalization as Economy*. Amsterdam, John Benjamins
- van Gelderen, Elly. 2011. *The Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford, Oxford University Press.